

**Профессор міндетін атқарушы,
тарих ғылымдарының кандидаты Т.Е. Картаева**

**«Сырдария қазақтары» далалық этнографиялық экспедициясының ғылыми
нәтижелері**

Экспедиция 0626 /МҚ «Қазақ халқының дәстүрлі мұраларын жинау, жүйелеу және жариялау» атты іргелі жоба бойынша жүргізілді.

2014 жылы «Сыр өңірі қазақтары» күнтізбелік-тақырыптық жоспар бойынша деген тақырыпта профессор міндетін атқарушы, тарих ғылымдарының кандидаты, жоба орындаушы Т.Е. Картаеваның жетекшілігімен «Қызылорда» этнографиялық экспедициясы жұмыс жасады. Экспедиция мүшелері Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Этнография және археология» орталығында, Қызылорда облыстық Мәдениет департаментінде, Арал, Қазалы, Қармақшы, Жалағаш, Сырдария, Шиелі, Жаңақорған аудандарындағы тарихи-өлкетану музейлерінде «Қазақ халқының дәстүрлі этнографиялық мұраларын жинау, жүйелеу, жариялау» атты тақырыпта ғылыми-әдістемелік семинар өткізіп, ғылыми іс-тәжірибелерімен бөлісіп, жергілікті мамандарға ғылыми-әдістемелік көмек берді. Экспедиция мүшелері Сыр бойының Арал ауданының Қаракұм, Қамысты бас, Ақбай, Қамбаш ауылдарында, Қазалы ауданының Әйтеке би ауылында, Қармақшы ауданының Тұрмағамбет, Ақжар ауылдарында, Жалағаш ауданының Ақсу, Аққұм ауылдарында, Сырдария ауданының Қалжан ахун, Сәкен Сейфуллин атындағы, Асқар Тоқмағамбетов атындағы, Нағи Ильясов атындағы, Айдарлы, Шіркейлі, Қоғалы көл ауылдарында, Шиелі ауданының Бала би, Еңбекші, Нартай Бекежанов атындағы, 21 разъезд ауылдарында, Жаңақорған ауданының Сунақ Ата, Төменарық ауылдарында және Қызылорда қаласында тұратын қариялар арасынан 100 ге жуық информатормен жолығып ауызша және жазбаша мәлімет алынды. Ол үшін арнайы дайындалған этнографиялық реестр пайдаланылып, сұрақ сол тізім бойынша қойылды. Сондай-ақ экспедиция мүшелері Сыр өңіріндегі киелі орындармен, сәулет өнері ескерткіштерімен, ежелгі қала қоныстар орнымен танысып, жойылу қаупіндегі ескерткіштер фиксациясын жасады. «Қызылорда-2014» экспедициясы барысында Қаракұм өңіріндегі Көкдомбақ ескерткіштер кешенінде болып, әлі зерттелмеген, құлпытас, сағанатастағы жазуларға, рулық таңбаларға фиксация жасады. Сырдария ауданына қарасты Қожжан қожа, Мүлкілән әулие, Қалжан ахун, Көкдомбақ, Шалбас батыр қорымында сақталған көне құлпытасстар мен ескерткіштер тізімге алынып,

фотофиксация жасалынды. Байырғы заманғы ақтас, көктас үлгісінде құлпытастар жинақталды.

Жобаны жүзеге асыру барысында ұйымдастырылған «Қызылорда» тұрақты экспедициясы нәтижесінде 2000 ға жуық фототүсірілім, 10 бейнежазба, 100 ден аса информаторлық мәлімет жиналды. Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі мәдениетіне қатысты келесідей қорытындыға келдік. Сыр өңірі қазақтарының материалдық және рухани мәдениетінің ерекшелігінің күрделі, тіпті әрқайсысы жеке зерттеу объектісі болардай тақырыптарды құрайды. Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі материалдық мәдениеті жергілікті жердің табиғатының ерекшелігіне қарай қалыптасты. Дәстүрлі қыстық баспана соғу ісінде бастырма, жертөле, жеркепе, қақыра, шым-үй, тоқал там сияқты баспана түрлерін иемденді. Қыстық баспана соғу құрылыстары ХІХ ғасырдың соңынан бастап қарқынды дами бастады. Жергілікті қазақтар шошала, өлшек, қос, шалаш сияқты уақытша құрылатын баспана түрлерін пайдаланды. Дәстүрлі киім түрлерін жергілікті жердің климатына қарай бейімдеді. Әйелдердің кимешегі үстінен киетін күндік бөлігі қыстың суықтығы, жаздың ыстықтығынан қорғаса, түйе жүн шекпен қыста жылылықты, жазда салқындықты сақтайды. Тұрмыстық және шаруашылық бұйымдарды саралағанда да тек Сыр өңірлік аймақтағы ерекшелігі бар бұйымдарды ғана қамтуға тырыстық. Дәстүрлі тағамдар жүйесіндегі айырмашылық осы өңірдегі қазақтардың дәстүрлі шаруашылығымен, тағы да экологиялық ортасымен байланысты қалыптасты.

Сыр қазақтарының рухани мәдениетінің айырмашылығын халықтық білімдер жүйесінен, отбасылық әдет-ғұрыптардан көрінеді. Сыр қазақтарының наным-сенімдер, ырым-тиымдар жүйесі байырғы архайкалық діни-нанымдармен, байырғы зороастралық, шамандық, анимистік, тотемдік, фетиштік діни нанымдармен байланысты қалыптасқан. Сыр қазақтарының некелесу мен құда түсуі, өлікті жерлеу дәстүрлерінде байырғы көне дәстүрлер жиынтығы сақталып қалған. Дегенмен де, қазіргі таңда бірқатар дәстүрлердің мәні өзгеріске ұшыраған, бірқатары кейін енген. Мысалы, ертеде бесік баладан балаға мұрагерлікке өтіп отырған болса, қазіргі таңда қыз шешесі «бесік апару» рәсімін орындайды. Сыр қазақтарының тіліндегі этнографиялық сөздер әр тақырып аясына топтастырылды. Сыр қазақтарының тілдік айырмашылықтарының болуы және оның тұрмыс-тіршіліктің барлық салаларынан көрініс табуы Сыр өңірінің шығыс пен батысты жалғап жатқан ареалда орналасуы және жергілікті халықтың негізгі денін қазақтар құрағаны, орыс билігі тісінің қатты батпағандығынан болған. Сыр өңірі орыс әскерилері үшін Орта Азияға кіретін қақпа, өту жолы болғанымен Сыр өңірі қазақтары байырғы салт-дәстүрдің негізгі денін сақтап қалды.

Сондай ақ, экспедиция барысында Сырдария, Арал өңірінен аймақтық этнографиялық сөздер, аймақтық атаулар мен ұғымдар жиналды. Сырдың өңірі қазақтарының тілдік, сөздік

қорының мол болуы, қазақ жерінің басқа аймағында кездеспейтін сөздердің болуы, әрі өз ішінде өңірішілік-ауданаралық айырмашылықтардың болуы аймақтық ерекшелікті тағы бір қырынан айқындай түседі, әрі этнолингвистика, этнодиалектологиялық қырынан назар аудартады. Сыр қазақтарының сөздік қорындағы ерекшеліктердің қазақ жерінің басқа аймағына қарағанда көп, әрі айырықша немесе күрделі болуы біріншіден, осы өңірді мекендеген оғыз-қыпшақ ұлыстарының тілінің бір-біріне ұқсақ болып, басқа түркі тайпалардан айырмашылығының болуы, яғни тілдік айырымның болуы тарихи дәуірлерден келе жатқан үрдіс екендігінде, екіншіден, бұл жердегі халықтың негізгі денін жергілікті халық қазақтар құрауы, үшіншіден, қазақы салт-дәстүрдің басым сақталуы, төртіншіден, бұл өңірдің батыс пен оңтүстіктің ортасында орналасуына байланысты.

Сыр өңірі қазақтарының тарихи этнографиясын осылай бірнеше бағыттарда саралай қарап, оны біртұтас еңбек ретінде *«аймақтық этнография»* бағытында қарастырудың, сол арқылы қазақ жерінің басқа өңірі қазақтарымен айырмашылығын айқындаудың ғылым үшін маңызы зор. Зерттеу жұмысының ішкі мазмұнындағы мәліметтер Сыр өңірін *«этнографиялық аймақ»*, *«қазақы аймақ»* ретінде тануға толық мүмкіншілік береді.